

KULTUR- FÖRVANDLING OBSERVERAD

OM BORGERLIG KULTURSYN
I DAGENS KULTURKLIMAT

Carl Rudbeck

08.10.01

TIMBRO

INNEHÅLL

Kulturklimat och kultursyn 3

Vad är borgerlig? 4 | När konsten blev egen 6 | Förtjänar kulturen att slippa marknaden? 9

Borgarklassens förändring 10

Kulturens förändring 12

Högre murar och större klyftor 12 | Demokrati och kultur 13 | Att riva stängsel 14

Kulturen i dag 16

Utveckling och förändring 17 | TV som romansubstitut 18 | Filmens förfall 20

Vad har hänt med de intellektuella? 20 | Vetenskapens förändring 21 | En svunnen guldålder? 22

Förändrad kulturpolitik 23

Därför är kulturpolitiken dålig för kulturen 26 | Radikala, borgerliga initiativ 27 | Nej till kanon! 28

Att upphäva historien 29

Carl Rudbeck är fil dr i litteraturhistoria och skriver bl a på DN:s kultursida.

ISBN: 978-91-7566-531-3

KULTURKLIMAT OCH KULTURSYN

Klimatförändringar står högt på dagordningen. Alla har åsikter om dem, färre har insikter. För oss som bor nära Arktis har det kanske blivit rimligare att tala om klimatförbättringar. Vädret blir mildare och mera mänskligt. Snart kan vi odla vin i Skåne. En dag kommer Château Glimmingehus att slåss om kunderna med Château Latour.

Också kulturklimatet förändras och det på så sätt att inte bara de som bebor närmast arktiska trakter kommer att kunna tala om en förbättring. För att fortsätta med den meteorologiska metaforen så har vi fått en serie av allt mindre mikroklimat, ungefär som när solen skiner på ett ställe medan det ösregnar ett par hundra meter därifrån.

Tidigare täcktes landet av ett enda stort kulturklimat som bestämdes från Stockholm. Den kulturella agendan sattes av de stora tidningarnas kultursidor, av statlig radio och tv och i viss mån av våra universitet. Ofta var det ungefär samma sak eftersom ledande röster på kultursidor och i etermedier i många fall var framstående professorer. I dag är situationen en helt annan. Ingen institution eller enskild röst kan längre bestämma kulturklimatet utan allt fler har numera möjlighet att bestämma sitt eget klimat, inreda sin egen kulturella nisch och då fullkomligt strunta i vad den kulturella väderlekstjänsten påbjuder och förutspår. Det finns inte längre några officiellt auktoriserade kulturella chefsmeteorologer.

Detta betyder att det inte längre går – eller i varje fall är missvisande – att tala om ett homogent kulturklimat. Inom vidare ramar än någonsin förr kan många människor i dag skapa sitt eget kulturella rum och inreda det efter egen smak. Denna frihet, som konservativa till både höger och vänster fruktar och kallar anarki, förvirrar den gamla ordningens försvarare. De – som alls inte behöver vara gamla till åren – känner sig inte längre hemma. De tycker att vi lever i tider av kulturellt förfall. De ställer obetänksamt upp bakom ett av svensk kulturpolitikens nationella mål, nämligen det i 1974 års kulturutredning fastslagna målet att ”motverka kommersialismens negativa verkningar”. I själva verket är det kommersialismen som har bidragit till vår tids enastående kulturella mångfald och frihet. Det finns alternativ som inte längre är möjliga i dagens Sverige, men i stort sett har utvecklingen alltså gått mot allt större individuell frihet. Därför går det inte längre att göra generaliseringar kring kulturklimatet.

VAD ÄR BORGERLIG?

Är kultursyn något politiskt eller står det bortom, eller åtminstone vid sidan av, det politiska? Svaret på denna fråga försvåras av att begreppet "borgerlig" är väldigt vagt. Det kan betyda en viss ekonomisk ställning eller en viss ideologisk inställning. Det kan handla om alla som röstar till höger om socialdemokraterna. Det kan röra alla som själva beskriver sig som borgerliga. Det kan vara närmast synonymt med begreppet medelklass. Jag kommer i fortsättningen att använda det i flera av dessa betydelser, men hoppas att det av sammanhanget framgår vilken innebörd som är mest relevant. Men begreppet är mångtydigt, allt från det nedsättande talet om källborgerlighet som vanligen innebär en inskränkt – närmast bigott – kultursyn, till den borgerlighet som vanligen var kulturradikal. Borgerligheten låter sig inte sammanfattas i en helt motsägelsefri beskrivning.

Det traditionella kulturbegreppet hörde hemma i en social och politisk konfiguration som kom till för flera sekler sedan och som fick sin mest extrema utformning under den romantiska era i vars efterdyningar vi fortfarande lever. Den amerikanske professorn Larry Shiner har i sin *The invention of art – a cultural history* (2001) tecknat en utmärkt historik över konstabegreppets uppkomst. Den visar att konst är en konstruerad och inte naturlig kategori. Beroende på hur denna konstruktion ser ut följer olika kulturbegrepp. En något förenklad historieskrivning visar hur borgarklassen tidigt kom att fungera som ett kulturbärande skikt, och hur den har behållit denna ställning sedan dess.

De första borgerliga samhällena uppstod när en ny penningararistokrati knuffade undan den gamla bördsaristokrati som länge haft monopol på makt och tolkningsföreträde. De förra tenderade att se ner på kultur, eller åtminstone på dess utövare. Konstnärer var opålitliga och slarviga bohemer som antogs leva sedeslösa liv. Dock omgav sig efter ett tag denna rika borgerlighet gärna med kulturella symboler, och då helst med konst. Den som kunde spendera pengar på något så onödigt hade det gott ställt. Konsten var dessutom kostnadseffektiv. Att läsa romaner tog lång tid. Till och med att gå på konsert eller teater var tidskrävande i jämförelse med att titta på en tavla. På bara ett par sekunder kunde man skaffa sig ett kulturellt alibi. Och på samma gång dessutom visa att man var förmögen. Rätt vald projicerade en vacker tavla av en känd konstnär på väggen där hemma inte bara god smak utan framför allt ett materiellt välstånd. Kanske detta lever kvar i att så många rika och förment kultiverade människor gärna shoppar hos Bukowskis.

Detta kanske kan tolkas som att det för borgerligheten handlade lika mycket om kulturens signalvärde som om kulturen i sig. Men den franske sociologen Pierre Bourdieu kopplade ihop perspektiven i sin numera klassiska avhandling *La distinction* (1979). Där visade han hur borgerligheten, i alla fall den parisiska, dels burit upp kulturen genom att lyssna, läsa och titta, dels använt den som klassmarkör. En kulturkonsument skilde sig från den obildade massan och var därmed finare. Borgerligheten hade blivit den kulturbärande klassen.

De aristokratiska värdehierarkierna sipprade ner genom de olika samhällsskikten, som övertog och samtidigt modifierade tidigare kulturella modeller och mönster efter sina egna intressen och behov. I stället för aristokratiska ryttarstatyer på slottsgårdar blev det nu porträtt av välmående borgare i burgna miljöer.

Kyrkan hade varit en kulturbärande institution som gett arbete till många kompositörer, skulptörer, arkitekter och konstnärer. Kyrkor krävde utsmyckningar. Gud ville ha vacker musik. Men sen kom Martin Luther och ställde till det med sin reformation. Kyrkorna fick enklare utsmyckning. Målare och skulptörer blev arbetslösa. Naturligtvis generaliserar jag här – flera betydande konstnärer ställde sin konst i reformationens tjänst.

På den tiden fanns det ingen a-kassa eller statligt kulturstöd som kunde hålla arbetslösa konstnärer under armarna. Det hördes inga upprörda rop på att samhället måste träda in och hjälpa dem som hade förlorat sina arbeten. Däremot fanns det en begynnande marknadsekonomi och en borgarklass, inte minst i Holland. Detta blev konstnärernas räddning och en enorm vinst för konsten. Det holländska porträttmåleriet kom till. Där avbildades framstående medlemmar av borgerskapet, i stället för den antika mytologiska floran eller helgon och bibelscener. Detta är ett tydligt exempel på hur stor konst inte bara kan fungera på en marknad utan också har drivits fram av marknaden. Hade man kunnat fråga de borgare som porträtterades i 1600-talets Amsterdam eller Delft vad de ansåg om sin tids kulturklimat, eller om de hade en borgerlig kultursyn, hade de antagligen inte förstått frågorna. Man talade ännu knappast om kultur i vår mening.

Under lång tid ansågs det sedan nästan som en självklarhet att det var borgarna som bar upp samhällets kultur. Det var de som köpte böcker, gick på konserter och beställde konst. I varje borgerligt hem med självaktning fanns om hösten de böcker som det ansågs nödvändigt att köpa och sedan lägga fram på salsbordet. Det var på 1900-talet romaner av Sigfrid Siwertz, Olle Hedberg och Vilhelm Moberg, diktsamlingar av Bertil Malmberg och Hjalmar Gullberg. För inte så väldigt länge sedan tjänade åtminstone vissa konstnärer gott på att avporträttera rika män och kvinnor. Här kan man tala om en symbios mellan borgare och bohemer som behöver varandra – bohemerna stärkte borgarnas självkänsla i utbyte mot pengar. Denna bild är säkerligen både idylliserande och idealiserande, men ändå inte helt falsk.

I de väl tilltagna villorna och stadsvåningarna ägnades ofta ett helt rum, biblioteket, åt familjens samling av böcker. Pianot, eller i många fall till och med flygeln, hörde till det konventionella möblemanget. Ofta fanns det tjänstefolk som skötte städning, matlagning och barnpassning. Om inte var frun i huset vanligen hemma för att sköta hushållet. I dessa klasser räckte en lön gott och väl för att leva ett privilegierat och komfortabelt liv. Med en sådan livsstil var det lätt att hitta utrymme för kvalificerad kulturkonsumtion. Det fanns gott om både tid och pengar.

Under några decennier vid mitten av 1900-talet samlades familjen kring radion för att lyssna till det enda program som erbjöds. Det garanterade ett homogent sätt att tänka. Alla hade föregående kväll hört samma program. Inte undra på att tidens kulturklimat var jämförelsevis homogent från Ystad till Kiruna.

Kulturen dominerades alltså länge av människor som hörde till medelklassen, även om de inte alltid har kallat sig själva för just borgare. I dag är kulturen kanske mer än någonsin dominerad av borgerligheten. Nästan alla är ju – i termer av livsstil snarare än politisk beteckning – i någon mening borgare. I alla fall i de större städerna och allt mer också i de mindre.

Frågan är om alla som i någon mening är borgerliga också med naturnödvändighet företräder en sådan borgerlig kultursyn som jag beskriver längre fram. Varken ett jakande eller nekande svar är särskilt bra på den frågan.

Ta den franske filosofen och författaren Jean-Paul Sartre som exempel. Det bjuder mig emot, åtminstone vid första ögonkastet, att kalla honom för en borgerlig intellektuell. Men vad ska jag kalla honom i stället? Hur ihärdigt han än försökte lyckades han inte förvandla sig till en arbetare eller en sann proletär. Sartre agiterade för den proletära revolutionen bland bilarbetarna i Renaults fabriker i Billancourt, men inte ens genom denna bisarra insats lyckades han tvätta bort stämpeln som borgerlig. Han råkade vara en produkt av fransk medelklass och hade en elitistisk utbildning där knappast några proletärer släpptes in. Men betyder det att Sartre också definitionsmässigt står för en borgerlig kultursyn? I så fall hotar begreppet att bli så omfattande att det på samma gång blir i det närmaste meningslöst. Nästan all kultur och kulturkritik blir borgerlig eftersom den i så stor utsträckning skapas av män och kvinnor som har sitt ursprung i medelklassen.

NÄR KONSTEN BLEV EGEN

Frågan om en borgerlig – eller annan klassbaserad – kultursyn hade knappast kunnat ställas förrän konst och musik blev någorlunda självständiga kategorier som styrdes av sina egna regler. Bildkonsten var tvungen att göra sig fri från hantverksskrået. Musiken var tvungen att etablera sig som en egen konstart, och inte bara något som användes av kyrkan för att hylla Gud. Denna förändring var långsam och gick inte i en enda riktning. Mycket av det som i dag ses som mästerverk användes först som kyrkomusik. Senare skapades sådana mästerverk närmast som bakgrundsmusik vid rika mecenaters tillställningar.

Kultur ansågs – och anses fortfarande av många – vara någonting överordnat eller åtminstone fristående andra områden som till exempel ekonomi och religion. Kultur var alltför fint för att solkas av smutsiga penningar. Konstnärerna såg sig snart själva som ett eget skrå, en kast av

brahmaner eller siare som stod över den tarvliga borgerligheten. Den franske litteraturvetaren Paul Bénichou har i en rad arbeten, bland andra *Le sacre de l'écrivain 1750–1830* (1973) beskrivit denna frigörelseprocess som nästan slutar i en förgudning av diktaren som siare.

Det var romantikens filosofer och diktare som på 1800-talet lyckades etablera sanningen om konsten som högre stående än borgarbrackorna. Gustave Flaubert kan tjäna som ett slags skyddshelgon för de borgerliga konstnärer som hatar borgerligheten. Med våning i Paris och lantegendom utanför Rouen fyllde han många av sina brev med svart förakt för de inskränkta borgarbrackor som gör allt för att upprätthålla en mask av respektabilitet. I ett slags masochistiskt nit gick brackorna med på att betala för att utsätta sig för hån, spott och spe. Samtidigt visade en djupare analys att konstnärerna själva var en del av borgerligheten. Konstnärerna insåg att de inte kunde klara sig utan denna klass av människor med yrken som de såg ner på. Det förstärkte bitterheten, avogheten och alienationen. Klyftan mellan borgare och bohemer, krämare och konstnärer var ett faktum.

Det mesta av 1900-talets konst och kultur har sedan haft en klart antiborgerlig tendens. Kulturskapare har ofta relativt öppet bekant sig till kommunismen eller, under tiden mellan de två världskrigen, till fascismen. De har sällan stått i den liberala mitten, de har sällan varit kluvna liberaler som försökt att se båda sidorna av problem och konflikter även om det naturligtvis finns anmärkningsvärda undantag som till exempel Albert Camus, George Orwell och Mario Vargas Llosa. Ett skäl är möjligen att denna skeptiska och sällan tvärsäkra attityd kanske inte är den bästa för den som vill skapa stor konst. Liberalismens intellektuella styrka kan ibland vara en estetisk svaghet.

Det har varit mycket vanligare med ortodoxa kommunister, eller till och med stalinister som Jean-Paul Sartre, Pablo Neruda och Pablo Picasso. Neruda skrev en hyllningsdikt till Stalin. Picasso målade ett idolporträtt av honom, vilket ter sig märkligt med tanke på Stalins roll som historisk folkmördare. Det förtar dock inte värdet av Nerudas och Picassos övriga insatser. Utmärkande för den borgerliga kultursynen när den är som bäst, och mest trogen sina liberala ideal är att den förstår att uppskatta också en Pound, en Sartre och en Neruda. I de senare två fallen till och med ge dem välförtjänta nobelpris. De är genier och hör till dem som gjorde förra seklet till en så rik konstnärlig period. Både kommunisten Neruda och fascisterna Pound läses som stora diktare, inte som ofta förvirrade ideologer. Gemensamt för både höger och vänster, för både Pound och Neruda, var avskyn för samtiden som de kritiserade från sina respektive ideologiska ytterligheter. Vid närmare eftertanke är denna koppling inte så överraskande. Om litteratur och kultur är kritik av samtiden så blir det lättare att formulera en sådan utifrån en extremposition.

Den borgerliga kultursynen förmår att uppskatta kultur som inte på något vis stöder den borgerliga ideologin utan som tvärtom kan vara kommunistisk eller till och med fascistisk. En boks eller en målningens värde har inget att göra med dess ideologiska tendens. Den borgerliga kultursynen reducerar inte konst till en förtäckt ideologi, utan ser i konst och kultur värden i sig.

Det kan låta som om jag med en borgerlig kultursyn menar ett slags *l'art pour l'art*-estetik, alltså en konst för konstens egen skull, där estetiska skönandar bestämmer agendan. Men så behöver inte vara fallet. Konst och kultur skulle i ett borgerligt perspektiv kunna vara underhållning, upplysning, tröst, bildning, verklighetsflykt och verklighetsinsikt. Allt detta och säkert mycket mer därtill. Men den kan lika väl helt sakna instrumentella mål. Den kan vara som en skulptur av Brancusi – ett objekt ämnat att betraktas, inte brukas.

I vänstern har det ibland lättvindigt satts likhetstecken mellan ett litterärt verks ideologiska tendens eller innehåll och dess kvalitet. En bok som beskriver arbetarklassens kamp för drägligare levnadsvillkor är värdefullare än ett aldrig så sofistikerat verk om lättjefulla aristokraters leda. Den borgerliga synen ställer sig alltså bortom detta. I sin bok *The intellectuals* (1988) illustrerar Paul Johnson detta på ett nästan parodiskt sätt, genom att med nit och energi visa att flera av den intellektuella världens största har varit ganska otrevliga personer. Det betyder dock inte, som Johnson tycks tro, att man därmed har sagt något intressant om deras verk. Med den borgerliga synen kan man uppskatta verket och dess innehåll även om man ogillar mannen eller kvinnan bakom det.

Poängen med den borgerliga kultursynen är att kulturen behandlas som ett värde i sig. Den är inte omedelbart användbar eller ett medel för att nå vissa mål. Samtidigt förnekar den borgerliga kultursynen inte att kulturen även kan ha ett kommersiellt värde. Detta i motsats till den antiborgerliga föreställningen, där kommersiell framgång, populärt genomslag och stora upplagor har ansetts som liktydigt med bristande kvalitet. Men inte heller bland förment antiborgerliga ideologer är bilden entydig. Å ena sidan krävs det av konstnärerna att de ska vara engagerade, tala för massorna, alltså att de ska vara populära, folkliga.

Å andra sidan har man i vida kretsar varit skeptisk till det populära som jämförts med det kommersiella. Den som sneglade på försäljningssiffror eller besöksfrekvens – och försökte hitta så många läsare, åskådare eller lyssnare som möjligt – var ingen konstnär värd att ta på allvar. Så har det låtit, och så låter det fortfarande. Att låta sig påverkas av kommersiella hänsyn har ansetts vara liktydigt med att sälja ut. Bra kultur måste kanske inte vara tråkig, men den får gärna vara det. Den är något man sysslar med av plikt snarare än för att man tycker det är roligt.

Också hos kritiker som borde veta bättre har det funnits en motvilja mot att hylla författare som haft stora kommersiella framgångar och som dessutom verkar ha lätt för att skapa.

Låt oss göra ett tankeexperiment: Anta att Georges Simenon, kommissarie Maigrets skapare, endast hade skrivit en handfull av sina bästa romaner och bott i en skrub i stället för i ett slott. Hade han då setts som en romanförfattare fullt jämförbar med Albert Camus i stället för en nästan manisk producent av habila bästsäljare?

Det behöver inte vara fel att vara underhållande. Historiskt är det lätt att hitta mängder av undantag från den falska motsatsen mellan kvalitet och kvantitet. Shakespeare, Dickens och flera

andra av den europeiska kulturens största namn verkade på en marknad där de var tvungna att appellera till en publik. Att verken i dag uppfattas som svåra kan ibland bero på att de är ryckta ur sin tid och sitt sammanhang. För dem rådde ingen konflikt mellan att bli läst och att vara bra. De tog det som en självklarhet att deras alster skulle kunna klara sig utan statliga ingripanden, men kanske med hjälp av en mecenat. Konsten fanns förresten långt före några statliga subventioner.

Borgare och konstnärer behöver fortfarande varandra, även om detta ofta glöms bort. I stor utsträckning är det till exempel innerstadsborgerligheten i Stockholm, inte minst de boende i Östermalmskvarteren runt om nationalscenen, som lojalt håller uppe publiktrycket på Dramaten åren igenom. "Kulturtanten" är ofta påfallande borgerlig, även om hon och resten av borgerligheten i publiken hålls från scenen. Beroendeförhållandet borde tydliggöras. Därför måste den borgerliga regeringen till exempel ta bort kulturpolitikens redan citerade mål att "motverka kommersialismens negativa verkningar".

Delvis har väl den antikommersiella tendensen minskat i dagens kulturklimat. Det är inte längre riktigt lika fult att vara framgångsrik. Borta är denna föreställning dock inte.

FÖRTJÄNAR KULTUREN ATT SLIPPA MARKNADEN?

I denna historiska, men också ytliga, konflikt ligger roten till mycket av debatten om kulturpolitikens uppgift och gränser. Konstnärer har inte helt utan framgång övertygat den politiska makten att de förtjänar att stå ovanför och bortom marknaden, vilket innebär att det farligaste de kan möta är kommersiell kultur som får uppskattning. Det är detta som har skapat frågan om statlig inblandning i kulturen.

Tanken att det är en allmän angelägenhet att ha centrallyriker, mimartister eller människor som står och sjunger på en scen vid Gustav Adolfs torg i Stockholm, och att de ska göra det på din och min bekostnad är så konstig att den bara kan ha uppkommit i en romantisk ideologisk kontext. Vilken annan yrkesgrupp anser sig ha rätt till statlig försörjning oavsett om någon efterfrågar deras varor och tjänster?

Kanske är den omfattande kulturpolitiken nödvändig för nationens välbefinnande. Somliga tycks på fullt allvar mena det – men i så fall ligger bevisbördan hos dem. Hittills har de sluppit komma med argument. Det har oftast räckt med att utmåla dem som vill ha argument som okultiverade barbarer. Kanske är vi det, men det betyder inte att vi därmed har fel.

BORGARKLASSENS FÖRÄNDRING

Ytligt sett finns borgarklassen kvar, eller åtminstone de grupper och yrken som utgjorde den. Dess relativa ställning i samhället har dock i grunden förändrats. Orsakerna är ekonomiska, sociala och kulturella.

För att leva ett någorlunda drägligt liv i dag krävs att de flesta familjer har två inkomster. Visserligen har många återigen städhjälp, men det är bara en ynkelig rest av den hushållshjälp som var vanlig i borgerliga familjer för bara någon generation sedan. Ett helt rum bara för böcker är heller inte att tänka på. I dag inreds hem inte längre efter kulturella artefakter som flygel, Zorntavla och boksamling, utan efter helt andra regler. Den utbildningsexhibitionistiska borgerligheten har, om inte försvunnit så åtminstone blivit nästan utrotningshotad. Den har ersatts av en jäktad medelklass som ofta väljer nya uttrycksformer för kultur eller rentav helt andra njutningsmedel.

Den traditionella borgerligheten är alltså inte lika privilegierad i dag som den var för några generationer sedan. Allt fler människor har fått del av det ökade välståndet. På sätt och vis har nästan alla svenskar blivit borgare, eller medlemmar av en nebulös medelklass. Det finns fortfarande skillnader i levnadsstandard, men de är inte lika skriande och stötande som de var under första hälften av 1900-talet.

Den nya klassen har andra möjligheter. Den åker på semester längre än med ångbåt till Stockholms skärgård, kanske ända till Miami eller Australien. Den har två bilar och spelar golf eller tennis i stället för kammarmusik. Televisionen, och sedan datorn, har kommit in i våra hem. Dessa medier har på ett radikalt vis förändrat villkoren för kultur och kulturkonsumtion, samtidigt som de i sig är nya kulturella uttrycksformer. Först splittrades det homogena Sverige när det plötsligt fanns mer än statligt kontrollerad television att tillgå. Sedan kom datorerna med Internet, och hela världen var inte mer än ett tangenttryck borta. Bokstavligen så. När jag senaste kollade på min webbradio erbjöd den över 13 000 stationer från Afghanistan till Zimbabwe. Helt gratis kan jag där lyssna till alla möjliga genrer, både vad gäller musik och talk radio. När det är dags att tänka på det hinsides finns Holy Quran radio från Saudiarabien eller Vatikanradion att tillgå. Etern hyser en kulturell och ideologisk mångfald som låter alla komma till tals. Än en gång har tekniska landvinningar främjat demokratins sak. Utbudet är så stort att ingen enskild kan ha någon överblick. Men det finns där. Sådant som YouTube, iTunes och MySpace har gjort att man nästan kan tala om en personlig globalisering av kulturutbudet – var och en kan när som helst tillfredsställa sina egen unika kultursmak från ett oändligt utbud.

Nu verkar den instrumentella synen på kultur vinna insteg också hos många borgare. De överger därmed ett av de mest värdefulla dragen i den borgerliga kultursynen. I den mån en kulturpolitik i dag alls kan skönjas hos den borgerliga regeringen, vinner den instrumentella synen också på ett försåtligt vis insteg i delar av denna. Politiken tycks nämligen bygga på antagandet att kultur är bra för demokratin. Kulturproduktionen skulle alltså vara en stöttepelare i det demokratiska och liberala samhället. Därmed överges tanken att konst inte ska reduceras till ett moraliskt eller ideologiskt budskap genom att användas som ett slagträ för vissa politiska övertygelser. Det sker måhända med de bästa intentioner, men icke desto mindre är det olyckligt.

Det finns också en fara i att många röster till både höger och vänster gärna vill reducera kultur till moral och politik, eller en kombination av de två. Kulturpolitiker och kulturpolitiskt intresserade är särskilt hemfallna åt dessa frestelser. De måste motivera kulturens existens för att den ska komma i åtnjutande av offentligt stöd. Då är det inte strategiskt klokt att medge att kultur främst bara är bra i sig.

Richard Kraut menar visserligen i sin *What is good and why?* (2007) att det inte är fel att anta att den offentliga utbildningen ska uppmuntra ett intresse för konst, vetenskap och kultur, eftersom dessa intressen är "a component of well-being". Men det finns faktiskt inget som säger att vi skulle bli bättre människor om vi tittar på storartad konst, lyssnar till högklassig musik eller läser klassisk litteratur. Nelson Goodman, en av förra seklets mest betydande filosofer, hävdade till exempel en gång i en intervju att den enda moraliska impuls han fått när han tittat på stor konst i museer var en önskan att råna museet. Då är det lättare att motivera kulturpolitik med att den värnar yttrandefriheten, främjar kulturell mångfald och motverkar kommersialismens negativa verkningar. Det är dock ord som är både motsägelsefulla och utan verklighetsförankring.

KULTURENS FÖRÄNDRING

Det finns ytterligare åtminstone en orsak till att den gamla kulturbärande borgerligheten har om inte försvunnit så åtminstone förändrats: Kulturen har också förändrats. Tidigare respekterades en strikt uppdelning mellan finkultur och folklig kultur, högt och lågt. Finkulturen behandlades på kultursidor. Den köptes, lästes, avlyssnades och beskådades av den bemedlade medelklassen. Denna typ av kultur talade inte till den stora massan – som i vilket fall som helst inte hade råd, tid eller möjlighet att ta del av den – men den var ändå angelägen om att kommunicera. Romanförfattare ville bli lästa när de skrev sina romaner. Diktare skrev ännu bunden vers som var lätt att citera. Musiken innehöll melodier som fastnade i lyssnarens minne. Det fanns på detta sätt fortfarande en tydlig koppling mellan kvalitet, läsvänlighet och uppskattning. Rudyard Kipling och Thomas Mann fick nobelpriset i litteratur men de var samtidigt både lättlästa och underhållande. Längre tillbaka i tiden var de bästa författarna också storsäljare. Dickens, Balzac och Zola sålde bra och det på en marknad som med dagens mått mätt var ytterst liten. Denna lyckliga kombination av läsbarhet och popularitet skulle emellertid visa sig vara kortvarig.

Med modernismens genombrott blev konsten svår. Det blev nästan ett krav att den skulle vara det. Konstnärer, musiker och författare med självaktning vände resolut ryggen åt den stora massan. Konsten skapades utan minsta tanke på vad publiken ville ha. Det blev närmast en merit att förolämpa sin publik. Borgarna lät sig länge hånas för sin kälkborgerlighet. Men snart blev konsten för svår för gemene man. När James Joyce 1922 gav ut *Ulysses* klövs romangenren i två delar: en som vände sig till massan och en som vände sig till en liten kritisk elit. Romanen började bli så estetiskt avancerad och experimentell att många läsare vände den ryggen. Brytningen gick mellan å ena sidan den populära och läsvänliga romanen, å andra sidan den med allvarliga estetiska ambitioner. Denna boskillnad har sedan dess bara vuxit. Claude Simon har skrivit många lysande romaner och belönats med ett välförtjänt nobelpris i litteratur. Men han kommer aldrig att bli läst som Kipling eller Mann. Hans böcker kommer knappast – i motsats till Thomas Mann och flera andra av den klassiska romanens stormästare – att översättas mer än en gång till svenska.

HÖGRE MURAR OCH STÖRRE KLYFTOR

Det går numera en allt högre mur genom stora delar av det kulturella landskapet. På ena sidan muren står det exklusiva, det som finner kritikernas nåd. På andra sidan står det som massan vill ha.

Dagens konstmusik och avancerade lyrik har i dag förlorat kontakten med stora delar av den musik- respektive lyrikälskande delen av allmänheten. Dessa konstområden har blivit getton för specialiserade subgrupper. Även vi som inte kan sjunga kan hjälpligt nynna ett stycke ur en Mozart- eller Pucciniopera. Men vem nynnade ett stycke av Webern eller Schönberg? Man kunde få tröst och stöd genom att i sitt inre citera några rader från Gullberg eller Malmberg. Mycket få samtida poeter erbjuder sin poesi som ett slags tröst. Jag försöker här beskriva en social situation som inte har så mycket att göra med kvalitet. Det finns bra och dålig svår konst liksom det finns bra och dålig lättillgänglig.

Konst- och kulturvärlden har sönderfallit i två delar som hela tiden tycks röra sig allt längre bort från varandra. Och då vet de delar av borgerskapet, som tidigare ansåg sig vara avancerade kulturkonsumenter, inte längre vad de ska göra eller var de hör hemma. De flesta pysslar dock med annat än att fundera över sin situation – de spelar golf, seglar eller bygger om villan. Eller dubbelarbetar för att tjäna lite extra pengar. Deras situation är mer trängd i dag än när bildningsborgerskapet var den kulturellt hegemoniska klassen.

DEMOKRATI OCH KULTUR

Allt detta kan tyckas som en omständlig inledning till en klagosång över det hemska nivellerande samhället. Det kan låta som en bekräftelse på att 1800-talets två största liberala tänkare, Alexis de Tocqueville och John Stuart Mill, hade rätt när de fruktade att det framväxande demokratiska samhället skulle förstöra de kulturella värden som båda satte så högt. Det bästa och högsta skulle inte få något utrymme i den sköna nya världen. Den vulgära massan skulle krossa det. I deras plats skulle komma en långsam nivellering där det inte fanns plats för Shakespeare och Racine eller ens för Tocqueville eller Mill själva.

Helt fel har de inte haft, men inte helt rätt heller. Den moderna demokratin är inte alltid den bästa miljön för en florerande högkultur. Det är ju nämligen majoriteten som bestämmer. Det är en sak att kulturerna i liberala och demokratiska samhällen både kvalitativt och kvantitativt oftast har kunnat mäta sig med kulturen i icke-demokratiska samhällen. Poängen är att demokratin inte är avhängig att staten spenderar pengar på kultursektorn. Många av de kvalitativt mest högtstående kulturella epokerna har inte varit särskilt demokratiska. 1600-talets Frankrike var inte en blomstrande demokrati, utan en enväldig monarki. Några av de bästa romanerna som går att uppbringa skrevs i Ryssland under 1800-talet. Länder som USA – med en liten statlig inblandning i kulturen – är trots allt en av de mest stabila demokratierna.

Längre fram i tiden, under 1960- och 1970-talen, var kultur en sak och demokrati ofta något helt annat. Den kulturella eliten – med få och oftast snabbt tystade undantag – ställde hela sin produktionsapparat i de icke-demokratiska krafternas tjänst.

Det fanns vitala och spännande tecken även under denna kulturella epok. Inte minst samhälls- och humanvetenskaperna förnyades på ett sätt som fortfarande märks. Flera av de kulturteoretiker som då fick sitt genombrott – till exempel Roland Barthes, Gilles Deleuze och Michel Foucault – är fortfarande, om uttrycket tillåts, marknadsledande. Den gamla borgerliga kultursynen utmanades från en ny, både filosofiskt och estetiskt avancerad, vänster. Men samtidigt avfärdades finkultur av mer traditionella socialister som en förhatlig relik från det inte mindre förhatliga klassamhället. Den kultur som stolt kunde visa upp en proletär stamtavla hyllades. Sekelgamla hierarkier bröts ned och ersattes med en nivellering där de gamla värdeomdömena inte längre gällde. Inte ens de gamla kategorierna ansågs längre vara giltiga. Det var en ny totalitär hållning, men den försökte framställa sig själv som populär, för att inte säga populistisk.

Konst fick helst inte kräva något av läsare, lyssnare eller åskådare. Den skulle vara omedelbart tillgänglig för så många som möjligt. Tidigare hade det varit något av en merit att endast appellera till en liten exklusiv elit. Nu började det bli något klandervärt, åtminstone i vissa under en period inflytelserika grupper. Under dessa decennier gällde det folkliga, eller påstått folkliga. Denna motsägelse mellan elit och massa, mellan det folkliga och det exklusiva finns kvar. Många fnyser föraktfullt åt modern konst. Robert Rauschenbergs get på Modena museet väcker vrede hos så kallat vanligt folk som frågar sig om detta verkligen är konst. Detta har märkts på flera områden. Konst och kultur är inte längre det samhällets finrum som de länge var. Det är inte längre nödvändigt att vare sig bildligt eller bokstavligt klä upp sig i finkläder när man besöker Operan eller Dramaten i Stockholm.

ATT RIVA STÄNGSEL

Förändringen avspeglades ganska snart på de stora tidningarnas kultursidor. De hade dittills varit skiktade efter fina och mindre fina genrer. Enkelt uttryckt innebar det att även en dålig diktsamling var värd mer uppmärksamhet än en bra rockplatta. Också den mest misslyckade uppsättningen på Dramaten förtjänade ett mer högakttningsfullt mottagande än den bästa film – möjligen med undantag för filmer av Ingmar Bergman, men han var ju också teaterregissör. Denna förändring är numera konvention. De sidor där högkulturen dominerade med självklar rätt har nu upplåtits till mer populära manifestationer.

Förändringen blir kanske tydligast vid den varje år återkommande schlagerfestivalen. Detta arketypiskt folkliga och kommersiella jippo ägnas i det närmaste obegränsat utrymme av de självutnämnda kvalitetstidningarna. De som har något att invända mot detta stämplas i bästa fall som reaktionära elitister. Här har den traditionella intelligentian demissionerat. Alltför få vågar säga att något är populistiskt skräp och i dess ställe prisa det svåra och det exklusiva. Att försvara hierarkier där något är bättre än något annat verkar i dag vara ett kritiskt självmords-

uppdrag. Ytligt sett kan det låta som om det här fanns en motsägelse mellan tanken på att distinktionen mellan högt och lågt knappast längre finns kvar och påståenden om de höga murar som skiljer olika kulturyttringar. Men man måste skilja mellan kritiken, det vill säga det som sägs på landets ledande kultursidor, och hur exempelvis det litterära landskapet faktiskt ser ut. Den avancerade prosan och lyriken, till exempel den språkmaterialism som kännetecknar mycket av det mest spännande inom dagens poesi, ligger långt ifrån det populära. Den debatt om obegriplighet som drabbade de svenska fyrtioalisternas poesi skulle egentligen vara lika relevant i dag. En orsak till att den inte förekommer är just att denna poesi till stora delar skrivs på andra sidan av muren.

KULTUREN I DAG

Det är ovedersägligt att kulturen frodas rent kvantitativt. Min tes är att den också mår bra kvalitativt. På den kommersiella marknaden behöver kulturens representanter inte stå med mössan i hand framför representanter för bidragsfördelande kulturella myndigheter. De slipper det demoraliserande arbetet med att leva på statliga allmosor. Nya tekniska reproduktionstekniker har gjort att kulturen från lägsta till högsta nivå är tillgänglig som aldrig förr. Vem som helst kan ha de bästa böckerna i bokhyllan, lyssna på den bästa musiken och se de bästa filmerna. Det kulturella utbudet saknar motstycke, och beror endast marginellt på kulturpolitiken.

Walter Benjamin var den första som i sin berömda essä *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1998) såg att det gamla, traditionella konstbegreppet knappast kunde överleva i en tid av nya tekniska förändringar. Tyler Cowens *In praise of commercial culture* (1998) gör det omöjligt att längre argumentera som om kommersiella intressen var ett hot mot finkulturen. Han visar hur billig och tillgänglig litteratur har blivit i dag (sid 51–52). I det koloniala Amerika kostade 1760 en billig lärobok dubbelt så mycket som ett par läderskor. Smolletts *A complete history of England* kostade rentav lika mycket som 80 par skor. En vanlig arbetare var tvungen att arbeta i två dagar för den billiga läroboken eller 144 dagar för att köpa Smollett. Det är inte kulturstöd utan teknisk innovation som gör att vi i dag inte ens behöver jobba en timme för att kunna köpa en bok, en film eller en symfoni. De enorma tekniska landvinningarna har radikalt förändrat konstens status och distribution och gjort de flesta former av kultur till i stort sett var mans egendom.

Att sedan många väljer bort kulturen är en annan fråga. Och det är en fråga staten, i varje fall den liberala staten, bör hålla sig borta från. Allt fler har i dag möjlighet att konsumera kultur om de vill. Kultur har blivit billigare. Böcker, musik och filmer produceras och distribueras till priser som tidigare var otänkbara. Det övervägande flertalet har tillgång till musik, litteratur och konst om de så önskar – *Krig och fred* eller Beethovens femte symfoni finns där för den som vill ha dem. Numera är det sällan ekonomin som hindrar människor från att ta till sig det bästa ur västerländsk kultur och allt oftare andra kulturer. Det som tidigare var förbehållet en liten och bemedlad klass är nu tillgängligt för nästan alla och via nya och gamla medier.

Kulturen omformas av sig själv efter tidens förändringar. Det verkar som om modernismen inte längre kan tillfredsställa dagens kulturkonsument. Men det är delvis en felsyn. Utbudet i den kulturella världen är oändligt mycket större än tidigare. Kulturbegreppet har inte bara vidgats. Något nytt har uppstått. Elitkulturen finns kvar för dem som är hågade. Den som söker efter kultur har aldrig haft lättare att hitta vad hon söker.

Än har vi dock inte kommit därefter att alla kan ha en målning av Edward Hopper eller Mark Rothko hemma på väggen. Den bristen kan nog inte ens den mest avancerade teknik avhjälpa. Eller? I Frankrike kan man numera hyra ett originalkonstverk i ett par månader för 8,50 euro. Trivs man inte med det man hyrt är det bara att byta.

UTVECKLING OCH FÖRÄNDRING

En insiktsfull betraktare har kallat 1600-talets vetenskapliga revolution för den viktigaste händelsen i mänsklighetens historia. Den gjorde att gamla sanningar visade sig vara i bästa fall halvsanningar. Efter hand förpassas de från vetenskapen till den allmänna idéhistoria där kasserade teorier studeras som ett slags intellektuella och kulturella fornlämningar.

Med konst och kultur förhåller det sig annorlunda. Det gamla blir inte obrukbart eller sämre bara för att ny konst blir till. Samuel Becketts *I väntan på Godot* gör inte Sofokles *Oidipus* till något överspelat. Ett verk med ett par tusen år på nacken behöver inte vara mindre aktuellt än ett som är skrivet i år.

Kulturhistorien är kumulativ. Dagens kulturskapare står sida vid sida med historiens. Denna hela tiden berikade historia, det vill säga traditionen, har aldrig varit mer närvarande än den är i dag. Det går inte att överskatta vilken betydelse detta har för det allmänna kulturklimatet. Som aldrig förr lever konst och kultur från alla tider och ur de flesta genrer sida vid sida. För konsumenten är det ett himmelrike. För ungefär vad det kostar att köpa ett paket cigaretter kan dagens kulturintresserade få *Brott och straff*. För mindre än ett besök på en modest krog kan hon skaffa sig en Thomas Manns *Bergtagen*, Antonionis *Natten* på DVD och John Coltranes *A love supreme* på CD. Och detta utan kulturstöd. Det är marknadskrafterna som förtjänar vårt tack.

Detta gäller dock inte för all kulturproduktion. Det går bara att rationalisera till en viss gräns. Man kan inte göra personalstyrkan i en stråkkvartett hur liten som helst. Man kan inte spela en Mahlersymfoni på en kvart. Även levande musik och teater har dragit nytta av de nya tekniker som har gjort så mycket annan konst tillgänglig i högklassiga och billiga utgåvor, men möjligheterna är mer begränsade.

Inte heller marknadsekonomi är alltså optimal. Kulturen blir lätt utlämnad till marknadskrafterna. Den triviala sanningen blir att masskulturen dominerar, samtidigt som elit-, hög- eller finkulturen allt mer marginaliseras. Bildningsborgarna har ju ofta och länge inbillat sig att deras smak inte bara är den bästa utan också enda riktiga. De har allt mer tvingats inse att så inte är fallet. Deras smak och preferenser är ett alternativ bland flera, men det är ju å andra sidan ett

resultat av marknadskrafterna. Det demokratiska samhället låter människor bli lyckliga var och en på sin fason. Men här rör det sig lyckligtvis inte om ett nollsummespel: om Andersson vill lyssna till dansbandsmusik så kan Pettersson lyssna till Bartók medan Lundström läser Katarina Frostenson. Det finns inga gränser för idéer, inte heller för toner, ord och bild. På en expanderande kulturell marknadsplats behöver det ena goda inte utesluta det andra.

I dagens Sverige har det blivit svårare att hävda att just en specifik smak ska vara normerande. Denna anda skapades delvis av postmodernismen, men också av den anarki – eller frihet – som rådde på de ideologiska och estetiska fälten. Postmodernismens generaliserande "whatever" och "anything goes" blev svaren i en värld där allt färre kunde eller ville göra någon skillnad på Mahlersymfonier och melodifestivaler. Kvalitetsbegreppet var inte bara elitistiskt, något som gjorde det politiskt suspekt. Det var också essentialistiskt, något som gjorde det oanvändbart i vida postmoderna kretsar. Postmodernismen hade en avundsvärd förmåga att reta gallfeber på dem som ville försvara den traditionella smaken och ordningen. Postmodernismen och dess filosofiska företrädare som Foucault och Derrida framställdes av traditionella humanister som ett hot. Om de inte stoppades skulle de underminera hela det demokratiska västerländska samhället. Ungefär så såg det ut för bara några år sedan.

I själva verket var postmodernismen bara ett slags teoretisering av och respons på en kulturell och ideologisk situation där de flesta fasta värden och normer redan befann sig under attack. Den har inte följts av någon post-postmodernism. Den har inte, trots olyckskorparnas högljudda kraxande, lagt den västerländska civilisationen i en obegråten grav. Den har i stället blivit en del av dess historia.

TV SOM ROMANSUBSTITUT

Liksom höger-vänsterskalan börjar bli alltför schematisk för att kunna säga något intressant om dagens politiska landskap, börjar uppdelningen i hög- och lågkultur framstå som förenklande och alltför schematisk. Bob Dylan och Leonard Cohen verkar inom en genre som vanligen kallas för lågkulturell, men har båda brutit ramen och blivit högkulturella. Liknande exempel kan hämtas från filmen, en genre som i sig innehåller allting från det lättsamt underhållande till det svåra och smala. På samma sätt har den tidigare styvmoderligt behandlade deckargenren i litteraturen nu blivit kulturellt accepterad. Och det till den grad att somliga oroas över att underhållningslitteraturen har tagit över.

Men den som söker en intelligent diskussion med aktuella moraliska frågor som rör vår tid, hittar den inte sällan hos bästsäljare som John Grisham eller Tom Wolfe. De skriver både engagerat och publiktillvänt om sin tids problem – något som ansågs självklart för klassikerna inom romankonsten. Enkelt och bra, men populärt. Inte konstigt att dessa säljer bättre än till exem-

pel de av kritiker hyllade John Updike och Philip Roth som hellre introvert beskriver ofta ganska triviala problem hos en bortskämd medelklass. Om något saknas inom romankonsten, är det stora samtidsskildrare som skriver för både elit och massa.

Kanske finns de redan. Det är bara jag som letar på fel ställe. TV-mediet har på ett svåröverskattat sätt förändrat den kulturella världen. Författare som tidigare skulle ha skrivit romaner skriver antagligen för TV i dag. Vår tids stora samtidsberättelser är kanske TV-serier som *Sopranos*, för att ta den bästa av alla exempel. Kulturtidskrifter över hela världen diskuterade serien som helhet och hur man skulle tolka slutet. Det sista avsnittet blev ett nästan globalt kulturellt ögonblick, och sådana är sällsynta i vår lika globaliserade som fragmentiserade värld. Serien var, och är, ett lysande exempel på samtida kultur som är både kvalitativt högstående och en stor kommersiell framgång. Samtidigt som romanen har lämnat sin roll som populär men ändå estetiskt och intellektuellt kvalificerad samhällsskildring, har TV tagit vid.

Ingen vill väl påstå att en TV-serie som *Brothers & Sisters* är lika bra som Thomas Manns roman *Buddenbrooks*? Men den står i den stora familjeromanens tradition där numera TV-serier har tagit vid. Tidigare gick de – som till exempel *Forsytesagan* – via romanen. Numera skrivs de direkt för TV.

Inte heller samtidssatiren hittar man längre i första hand inom den traditionella romanen. Också den har funnit sin plats i TV. Ta *Seinfeld* som exempel. Den själviska "me first"-generationen hittade sina historieskrivare hos Jerry Seinfeld och Larry David. De karaktäriserar aspekter av vår tid bättre än någon roman som jag kan komma på. Den nihilistiska moralen har i dag vältagare analytiker i dessa två än vad sociologin vanligen kan åstadkomma. Och det faktum att denna moral framförs med elegans, humor och i snabbt tempo gör den inte mindre drabbande. Tvärtom. Den som har fastnat för Seinfeld kommer att finna Nietzsches nihilism långtråkig och omständlig. En TV-serie som *Sex and the City* definierade en tidsanda eller kanske till och med skapade den. Tillsammans med serier som *Nip/Tuck* om kirurger i Miami och *Six feet under* om två bröder i begravningsbranschen gör de i dag vad Dickens och andra högkulturella författare gjorde när det var romanen som var den mest omtalade kulturella produkten.

När man i dag träffar människor som är intresserade av, men inte professionellt verksamma i, kulturen så talar man inte först om litteratur utan om TV. Det är slående. Många människor som skulle kalla sig kulturintresserade läser sällan en ny roman. Däremot ser de varje avsnitt av *Sopranos* och kan *Seinfeld* och *Frasier* i det närmaste utantill. Nya medier har tagit över precis som romanen tog över från epos. Det är nu TV-serier, och då vanligen amerikanska sådana, som fyller den borgerliga kultursynen med innehåll.

FILMENS FÖRFALL

Vissa menar att vi lever i en tid där kulturen har förfallit, en tid som inte tål en jämförelse med gångna tider. Sådana påståenden ska man alltid ta med åtskilliga nypor salt. Myten om en svunnen guldålder är lika gammal som historien. Gräset är inte bara grönnare på andra sidan av staketet, det var också grönnare förr i tiden. Men kanske var en hel del bättre förr. Filmen, som på så många vis är vår tids paradigmatiske konst, lever knappast i en gyllene tid.

De stora europeiska filmskaparna från Antonioni till Visconti via Bergman och Truffaut är alla döda. Godard lever fortfarande, men det var länge sedan han gjorde film av samma brännande dignitet som *Tokstollen* eller *Leva sitt liv*. USA är fortfarande landet där det görs imponerande professionella filmer som inte sällan kombinerar lysande underhållning med en intelligent diskussion av moraliska problem. *Michael Clayton* är ett relativt färskt exempel på sådan kvalitetsfilm. Men det är inte många av dagens bästa filmer som tål en jämförelse med det bästa som gjordes av John Ford eller Howard Hawks. Det behöver man inte vara en reaktionär gnällspik för att hävda.

En orsak till förändringen är att den samtida filmen verkar mer teknik- än manusdriven. Intelligent manus tunnare ut. Vitsig dialog tycks inte vara lika kommersiellt gångbart som apokalyptiska visioner och explosioner. Den lika spirituella som rasande snabba dialogen mellan Rosalind Russell och Cary Grant i Howard Hawks mästerverk *His girl friday* från 1940 vore omöjlig i dag. Gemensamt är att flertalet av dessa filmer gjordes utan statlig inblandning.

Jag skulle ha kunnat gå igenom dagens läge konst för konst, men jag skulle ha hamnat i ungefär samma slutsats som för litteraturen och filmen.

VAD HAR HÄNT MED DE INTELLEKTUELLA?

Förändringen märks också när man tittar på vilka så kallade intellektuella som en gång i tiden satte den moralisk-politiska agendan. I Frankrike hette de Zola, Camus och Sartre och var författare. I Sverige hade Eyvind Johnson och Vilhelm Moberg motsvarande roller.

Men hur är det i dag? Det är knappast våra största författare som befolkar viktiga TV-soffor och paneler eller gör de mest omtalade utspelen på DN-debatt. Göran Greider: bli inte arg på mig nu – men när en författare någon gång sätter debattagendan är det vanligen på ett sätt som påminner om den kolorerade veckopressens skvallerspalter. Maja Lundgren och Lars Norén dominerade ett litet tag tidningarnas debattutrymmen. Björn Ranelid, Ulf Lundell och Jan Guillou hittar man då och då insyltade i massmediala gräl med namngivna kombattanter. Författarfejder har ju länge varit en populär sysselsättning. Att fördöma och förlöjliga kolleger eller konkurrenter är ett både enkelt och säkert sätt att få uppmärksamhet. Det är dock personpånäpp och inte några djärva estetiska utspel som ligger till grund för bråken.

Den numera avsomnade intelligentian tillhörde ofta avantgardet både estetiskt och politiskt, åtminstone trodde de att de gjorde det. Det initiativ som för bara någon generation sedan tillhörde konstnärer och författare, den traditionella intelligentian, har glidit över till andra grupper som samhälls- och allt oftare naturvetare. Avantgardet är upplöst, det finns knappast längre. I stället finns det många små grupper som inte behöver vara geografiskt begränsade. Tack vare den nya tekniken kan de kommunicera fritt med varandra ändå. Även om någon med små nischintressen bor i Kiruna kan hon i dag möta likasinnade i Australien. Därför kan mycket smal och exklusiv konst av egen kraft överleva på en marknad som även för små aktörer har blivit global.

Kanske är det också så att kultur i traditionell bemärkelse har blivit ett mindre attraktivt verksamhetsområde för det som en gång i tiden kallades intelligentian. Dess medlemmar söker sig till nya områden – IT, kommunikation, data, PR och reklam. Kulturen har upphört att vara *ett* verksamhetsområde. Många av dessa områden fanns inte när Kulturen med stort K ansågs som det viktigaste och finaste som någonsin skapats, och som följaktligen staten måste skydda och stödja. Och som lockade till sig en elit som i dag i hög utsträckning söker sig till andra och ofta mer lukrativa områden.

VETENSKAPENS FÖRÄNDRING

En liknande situation präglar också de vetenskaper som studerar kultur. Även om det fortfarande produceras mycket värdefull forskning har förnyelsen kommit av sig. 1950-, 1960- och 1970-talen kännetecknades av en metodologisk nydaning som ibland slog över i något som närmast liknade en metodologisk berusning. Strukturalism och poststrukturalism förnyade studiet av litteratur. Postkoloniala studier öppnade inte bara nya kontinenter för historieskrivningen, utan tvingade oss också att kritiskt granska våra egna utgångspunkter och inte sällan otydligt formulerade agendor och premisser. Allt oftare skrivs den koloniala historien av historiker med rötter i de tidigare kolonierna, inte av européer och amerikaner som tar sig rätten att tala på subalternens vägnar. I dag omfattar den borgerliga kultursynen hela världen på ett sätt som var otänkbart för bara några få årtionden sedan. Också på detta fält är den inkluderande, öppen och inbjudande, inte uteslutande och dogmatisk.

Under samma period hände mycket intressant inom den vanliga historieskrivningen. Den politiska historien fick göra plats för beskrivningar av mentaliteter och långa och långsamma utvecklingar och förändringar. *La longue durée* (det långa förloppet) blev slagordet. Kungarna blev mindre intressanta. Den vanliga människan ställdes i centrum. Man ville beskriva hennes vardagliga tankar, hennes mentalitet.

Konst och kultur har sina storhetsperioder och däremellan följer perioder som känns jämförelsevis matta. Humanvetenskaperna kan inte ständigt hålla på att metodologiskt förnya sig. Däremellan behöver de perioder av konsolidering då de drar nytta av vad som har gjorts tidigare. Man ser vad som är användbart och vad som inte är det. Genom att praktiskt försöka att tillämpa teoribildarnas in- och åsikter blir det värdefulla kvar och resten försvinner. Det är där, tycks det mig, som vi befinner oss i dag.

EN SVUNNEN GULDÅLDER?

Bilden av en för länge sedan avslutad guldålder är alltså antagligen missvisande. Bättre är att jämföra kulturen med börsen och aktiemarknaden, där det enda säkra är att det går upp och ner. Kulturpessimism kan vara en klädsam attityd som lätt ger en illusion av bildning och djupsinne. Den har dock sällan fog för sig. I dag är nya kontinenter på gång: musik från Afrika, film från Iran, Indien och Kina. Också kulturen håller på att globaliseras. En följd av detta är att gamla kulturcentra – Paris, London, New York och Los Angeles – måste maka på sig och dela utrymmet med Bombay, Shanghai och Tokyo. Walter Benjamin kallade Paris för 1800-talets huvudstad. Kanske var New York 1900-talets. 2000-talet kommer att ha flera huvudstäder samtidigt.

FÖRÄNDRAD KULTURPOLITIK?

En tidigare nationell och överblickbar marknad har ersatts av en global och kaotisk sådan. Inte undra på att företrädare för *l'ancien régime* upprört talar om förfall och varnar för att de kommersiella krafterna hotar allt som de håller kärt. Men det är också gamla och invanda privilegier som hotas – statliga glassiga jobb som chef för Dramaten, Operan, Filminstitutet och så vidare om inte *ad infinitum* så åtminstone *ad nauseam*. Kulturvärlden är full av feta pastorat. De som innehar dessa jobb belönas vanligen rikligt. Moderna museets Lars Nittve är bäst betald med en månadslön på 104 800 kronor. Är det verkligen kulturministerns uppfattning att en kulturbyråkrat är värd mer än fem sjuksköterskor? Om hon tycker det borde hon säga så. Tycker hon det inte så borde hon göra något åt saken.

Chefspositionerna är bara toppen på ett vitt förgrenat belöningssystem som är så etablerat att ingen vågar tala om korruption eller ens ifrågasätta behovet av dessa tjänster och befattningar. Ett skäl till detta är att nästan alla som känner till deras existens hoppas att förr eller senare själva få en sådan tjänst. När de i artiklar och uttåg indigneras över nedskärningar i den kulturella sektorn vill de gärna få det att låta som om det är ett månande om kulturen som driver dem. Det är det kanske ibland. Lika ofta handlar det dock om en rädsla att jobbet ska försvinna. Och gör man tillräckligt mycket oväsen brukar kulturministern ge vika. Liknande tongångar har hörts i debatten om humanioras ställning vid svenska universitet. På en punkt påminner våra humanister om kulturarbetare: de vill ständigt ha större anslag. Men det är faktiskt humanisterna som själva måste motivera sin existens, och då helst i kronor och ören, och om det inte går så åtminstone i ganska handfasta termer. Det duger inte med vaga påståenden om att ett kulturland måste ha en professur i forniransk filologi eller i balinesisk dans. Det går inte heller längre att ta för givet att varje ny avhandling i ett ofta inte bara perifert utan också efemärt ämne är ett värdefullt bidrag som med självklarhet måste sponsras av staten. Humanister måste, så länge som våra universitet till stora delar betalas av allmänna medel, motivera sin verksamhet lika rationellt och konkret som naturvetare är vana att göra. Om de slipper göra det finns faran att humaniora urartar till ett slags hobbyverksamhet för dem som tycker det är kul att läsa böcker och titta på film.

Farhågorna om att den gamla elitkulturen ska försvinna är i alla fall överdrivna, även om det folkliga ofta dominerar i dagens mediebrus. Vad är det oavsett detta för fel med att även inom kulturen ge folk vad folk vill ha? Behöver vi förmyndarstaten även på detta område? Vem ska i sista hand bestämma över vår konsumtion av kultur – staten eller den enskilda individen? Hur vi väljer att besvara den frågan måste ha avgörande konsekvenser för dagens kulturpolitik. Det är på tiden att vi får en genomgripande diskussion om statens förhållande till kulturen.

Kulturministern – och den aktiva kulturpolitikens tillskyndare – måste kunna motivera varför vi ska ge pengar till en ny spelfilm snarare än till en ny strålkanon eller annan dyr medicinsk utrustning som här och nu räddar liv och minskar lidande. Vissa tycker att detta är en populistisk hållning. Jag skulle snarare kalla den demokratisk. Ministern borde ha mod och integritet nog att berätta för dem som har smärtor, ångest eller väntar på cancerbehandling eller en ny höftled, att de får vänta tills våra vanligaste centrallyriker och mimartister har fått sitt. Om man som politiker ser sitt politiska uppdrag som mer än en oftast ganska behaglig födkrok, följer också ett ansvar. Varje sådan politiker inte bara kan utan måste ställa utgift X mot utgift Y. Kultur mot sjukvård är ingen konstlad motsats. Det är en avvägning som den ena eller andra sidans förespråkare måste kunna motivera och demokratiskt förankra. Att de sällan gör det har flera orsaker. En är att kulturpolitikens förespråkare vanligen är mer benägna och kapabla att ställa till med oväsen än vad svårt sjuka människor är.

Kulturpolitik är alltså en fråga om liv och död, men inte på det sätt som dess tillskyndare vill hävda. Ibland får man intrycket att varje ifrågasättande av kulturpolitikens status quo innebär att det civiliserade samhällets fortbestånd ifrågasätts. Den politiker som radikalt vill förändra kulturpolitiken väcker en storm av vredgade protester som ges obegränsat utrymme i kulturprogram och på kultursidor. Tyvärr brukar politikerna vika sig och hitta kompromisslösningar. Ingen har hittills vågat ta debatten och ställa grundfrågorna som i dag har helt andra svar än för bara ett par årtionden sedan.

Man önskar att politikerna reflekterade över varför vi överhuvudtaget ska ha en kulturpolitik. Vad är dess mål och för vem finns den? Ska den stödja en elitkultur som få vill ha eller en populärkultur som vänder sig till massorna? Är det för skaparnas eller konsumenternas skull som kulturpolitiken finns till? De kan hitta argument för båda ståndpunkter men måste förr eller senare bestämma sig för en huvudinriktning. Detta har inte blivit mindre viktigt efter de senaste årens tekniska och andra förändringar, som har ändrat kulturens innebörd och begrepp.

Det är varken en självklarhet att vi ska ha en kulturpolitik eller att vi inte ska ha en. Men vilket beslut kulturpolitikerna än fattar måste de, med tanke på att det är tvångsutmätta allmänna medel som spenderas, kunna argumentera för sin sak.

Om – och det är ett jättestort och kontroversiellt om – vi ska ha en kulturpolitik, är det vid en första anblick självklart att den ska finnas för konsumenternas skull, snarare än för konstnärerna eller författarna. För detta är det lättast att argumentera i dagens kulturklimat. Vi har en sjukvårdspolitik för vårdtagarnas skull, inte för läkarna eller landstingen. En eventuell kulturpolitik med liknande inriktning skulle alltså först se till publikens behov och önskemål. Med en strikt tillämpad sådan politik skulle risken finnas att i stort sett all kultur – hög och låg, bra och dålig – åtnjöt statliga bidrag, om än små sådana. Detta med tanke på dagens mångfacetterade publiksmak. Möjligen vore det en demokratisk kulturpolitik, men den skulle inte göra mycket nytta – eller skada.

Staten och dess myndigheter skulle inte behöva påta sig rollen som smakdomare. Det vore i och för sig positivt, eftersom det är bisarrt och stötande med offentligt betalda byråkrater som har uppgiften att tala om för andra vad de ska läsa, lyssna till och titta på. Men om allt fick bidrag vore risken samtidigt att bidragen blev så små att de inte gjorde någon skillnad. Kulturpolitiken blev verkningslös.

Än värre blir det om man har en kulturpolitik som sätter kulturskaparna, och inte kulturkonsumenterna, i fokus. Det har vi alltså med en politik då staten går in och stöder sådant som inte klarar sig på en öppen marknad.

Om staten inte gör det, får vi höra, kommer en biljett till Dramaten eller Operan att kosta allt för mycket för så kallat vanligt folk. De skulle inte längre ha råd att gå dit. Den smala litteraturen skulle försvinna. Marknaden skulle översvämmas av amerikanska bestsellers och svenska deckare. Det skulle bli som i USA, säger de.

Men de flesta har råd i dag. Många av dem går ändå inte till Dramaten. Det är inte den smala litteraturen som skulle försvinna. Det är den dåliga litteraturen. Och tänk så bra om det blev som i USA, för där florerar högkulturen som aldrig förr. Dels genom ett begränsat statligt stöd, men framför allt genom privata mecenater och privata universitet som har axlat den börda vi i många europeiska länder tar för givet att staten utför. I sin *De la culture en Amérique* (2006) gör Frédéric Martel en bred analys av hur konst och kultur klarar sig i det amerikanska mecenatssystemet. Analysen kan inte utan vidare flyttas över till svenska förhållanden, men så mycket står klart att det är Sverige som har något att lära av USA, inte tvärtom.

Låt oss se tillbaka på den senaste storhetstiden i svensk och europeisk film. När den verkligen spelade en estetisk, politisk och moralisk roll var statens inblandning jämförelsevis begränsad. Antonioni, Bergman, Resnais, Visconti och Godard skapade sina mästerverk som fria konstnärer, inte som understödstagare.

Liknande argument kan formuleras också för andra konstarter som ofta har blomstrat i frihet. Jazzmusiken upplevde sin största guldålder under 1940-talet och drygt tre decennier framöver. Den var då en av den kulturella eliten i bästa fall negligerad, i vanligaste fall föraktad, konststart. Att den skulle få statligt stöd var en fullkomligt befängd tanke. Ändå var kvaliteten förbluffande hög. Svenska jazzfantaster väntade andäktigt på den månatliga leveransen av LP-skivor från USA. I dag utgör dessa skivor genrens största mästerverk.

DÄRFÖR ÄR KULTURPOLITIKEN DÅLIG FÖR KULTUREN

Man kan åtminstone för argumentationens skull gå med på att det tidigare behövdes offentligt stöd för att vissa former av konst och kultur överhuvudtaget skulle överleva. Det var mycket få människor som hade råd och tid och möjlighet att aktivt och passivt ägna sig åt kultur. I dag gäller det inte längre. Vi arbetar mindre och tjänar bättre. Att många inte anser sig ha tid att läsa *På spaning efter den tid som flytt* eller lyssna till Wagners *Ring* har andra skäl. De premierar att jobba på sommarstugan eller att ligga på en strand i något exotiskt land med en veckogammal dagstidning som enda lektyr. Det är resultatet av fria val där kulturen väljs bort. Man kan faktiskt leva ganska bra liv i alla fall.

Utbudet är i det närmaste oändligt och garanteras av ny och hela tiden allt billigare teknik. Berättigandet är allt mindre för den gamla vanliga kulturpolitik som ser enbart till enskilda konstnärers behov. Konsten verkar klara sig bra ändå. Det är en annan sak att många tycker att det var bättre förr. Det kan en aktiv kulturpolitik inte göra något åt. Kanske snarare tvärtom.

Kulturpolitiken får lätt ett konformistiskt, likriktande drag. Den underlättar för en anpasslig konst och litteratur som bekräftar, snarare än utmanar. Den tenderar därför att stödja det traditionella på bekostnad av det nya. Denna konserverande effekt är egentligen logisk. En viktig poäng med kulturpolitiken är ju att bevara kulturarvet. Men att lyrik och romankonst länge var centrala i det västerländska samhället betyder inte att de alltid kommer att vara det. Det kanske till exempel, som jag har varit inne på, är TV som har övertagit denna roll.

Varje gång blir jag lika förvånad över att dessa och liknande argument möts med frågan om jag är emot kultur. Nej, det är jag inte. Jag är en entusiastisk kulturkonsument av musik, film och litteratur. Som sådan ser jag inga tvingande skäl till att staten ska förvandla denna marknad till en a-kassefilial. Eller att mina intressen ska subventioneras av dem som har helt andra intressen som kanske inte åtnjuter det minsta lilla statliga stöd.

Kulturen är i dag lika nödvändig som alltid. Historien visar dock att en aktiv statlig kulturpolitik inte på något vis garanterar en vital kultur. Om jag har fel så måste den aktiva politikens förespråkare visa det. Hur och varför är den politiken bra för vanliga medborgare? Varför ska vi ge pengar till en viss kulturell sfär om utbudet, som nu, tack vare teknisk förnyelse aldrig har varit bredare eller mer åtkomligt? Är det ett demokratiskt allmänintresse att fortsätta ösa pengar över detta område eller är det bara att följa minsta motståndets lag?

Hur rakryggat är det att bara ta efter en gammal modell? Eller att vara ett rö inför opinionsstormar och vingla fram och tillbaka mellan olika utspel som enbart är ägnade att tillfälligt tysta en ofta högljudd opinion? I det långa loppet måste det vara lättare för en kulturminister att föra en politik som har ett genuint demokratiskt mandat. Att klart och tydligt förklara varför och för vem vi har kulturpolitik, om vi nu alls ska ha en sådan.

RADIKALA, BORGERLIGA INITIATIV

Så varför har det inte blivit så? Varför tar inte den borgerliga regeringen på allvar tag i frågan att drastiskt förändra kulturpolitikens omfattning och inriktning? Om det är ett alltför radikalt förslag skulle fokus åtminstone kunna ändras så att den vanliga läsaren och lyssnaren hamnade i centrum.

Det finns säkerligen flera svar på frågan varför regeringen är så trög. Ett är att kulturpolitiken i första hand har haft skaparnas, och inte folkflertalets, bästa för ögonen. Den har blivit en finare form av a-kassa där de som inte klarar sig på marknaden anser sig ha rätt att få sin bärning tryggad av allmänna medel. Ibland har politiken stött ren hobbyverksamhet, ibland värdefull kultur.

Helt kan staten inte demissionera från att ha ett finger med i det kulturella spelet. Det finns kulturarv, runstenar, gamla kyrkor och annat som inte omedelbart kan lämnas över i privat vård. Men staten kunde med gott liberalt samvete stanna där. Nu kanske någon invänder att jag är inkonsekvent på denna punkt. Varför ska staten bry sig om kulturarvet? Hur många är egentligen intresserade att se medeltida dopfuntar bevarade åt eftervärlden? Antagligen väldigt få. Men om staten inte tar ett ansvar här så kommer detta arv att försvinna och det går aldrig att återskapa. Jag tänker på kyrkor och runstenar och annat sådant där det redan råder en ofta månghundraårig konsensus om att de är värda att bevara. Ett tecken på det är ju att de faktiskt har bevarats i hundratals, i vissa fall tusentals, år. Detta arv tillhör oss alla och bör alltså vara tillgängligt för alla. Men här får man inte vara dogmatisk. Om någon rik affärsman från något oljeproducerande land hellre vill köpa några svenska runstenar än ett engelskt fotbollslag ska han få göra det. Att det svenska kulturarvet bevaras på olika platser, i Dubai och Qatar lika väl som i Stockholm och Lund är en styrka och tillgång, inte svaghet.

Steget från att bevara spår av det förflutna till att aktivt lägga sig i dagens kulturproduktion är dock både långt och demokratiskt problematiskt. Kulturarvet består till stor del av unika artefakter som generationer har ansett det värt att bevara.

Vad skulle hända om man vände på kulturpolitikens fokus? Lika gärna som att man gav pengar till konstnärer och institutioner för att skapa kultur, skulle pengar ges till individer för att köpa kultur. Alltså ungefär som skolpeng. Alla människor skulle kunna få en voucher för att köpa kultur. De skulle själva välja var och hur de ville spendera sina pengar. Det kanske till och med skulle vara möjligt att sälja sin voucher om man just detta år inte hade tid eller lust att spendera på kultur. Min granne skulle då för kanske 500 kronor kunna köpa min voucher, som nominellt var värd 1 000 kronor.

Kulturpolitik via vouchers har uppenbara fördelar. Staten stöder kultur, men då den som just du eller jag vill stödja. Den ger inte längre stöd till en ofta anpasslig och politiskt korrekt kultur som får stöd för att dess upphovsmän och kvinnor vet hur stipendieförfarandet går till och vilken kultur som gynnas av det.

Jag kan redan höra indignationen över ett sådant populistiskt förslag. Det rätta och det godas självutnämnda förespråkare skulle hävda att den massa av obildade människor som instämmer i förslaget inte ska ha någon talan i denna fråga. Den förmenta populismens fiender ser nämligen sina egna positioner som hotade. De tror att den kultur som just de gillar skulle svepas bort i en veritabel tsunami av skräpkultur om de, som de flesta andra, tvingades leva på en friare marknad. Den stora litteraturen från Gilgamesh till Paul Celan skulle falla i glömska över en natt och lämna plats åt ytligt tjafs. Därmed avslöjar de ett stort folkförakt. Det bångstyriga folket måste tuktas och styras eftersom det inte vet vad som är bäst för det. Enbart en liten elit vet folkets bästa och den gör sin tunga plikt när den talar om vad vi ska läsa och lyssna till.

NEJ TILL KANON!

Det märkliga är att även många liberala människor verkar delvis drivna av en förmyndarideologi. Den debatt om kanon som nyligen utspelade sig gav syn för sägen. På fullt allvar ville vissa göra upp en lista på böcker som massan, för sitt eget bästa får man väl anta, skulle läsa. Arrogant och vanligen utan att argumentera för sin sak tog de närmast för givet att alla läser av samma orsak och för att tillfredsställa samma behov. Men så är inte längre fallet i vårt multi-etniska samhälle. De svenska grupper som har sina rötter i Iran eller i arabiska länder kanske läser Firdausis epos *Shahnameh* eller al-Mutanabbis dikter eller till och med sagosamlingen *Tusen och en natt* hellre än Tegnér, Strindberg eller Ekelöf. Det fantastiska är att de på den öppna kulturella marknaden har möjlighet att välja allt detta och mycket annat. I den borgerliga kultursynen finns det gott om plats för kultur från olika tider och olika länder. Den är inkluderande, aldrig exkluderande. Och sällan kanonisk. En klok politik låter var och en av oss i största möjliga utsträckning bestämma vilken kultur vi vill njuta av.

Att ge stöd åt viss kultur perverterar den kulturella marknaden. Precis som presstöd och TV-licens snedvrider sina marknader missgynnar kulturpolitiken dem som inte för tillfället anses fina eller politiskt korrekta. Det ger dessutom officiell status åt viss kultur. Det bör staten akta sig för. Och kulturen också. I sådana spörsmål borde neutralitetsprincipen vara den kulturpolitiska ledstjärnan. En kanon skulle lätt kunna innebära första steget mot kulturpolitiska kommissarier. Människor med omdömet i behåll skulle snabbt fly från officiellt kanoniserad litteratur. Ur liberal synvinkel är det därför lättare att acceptera ett generellt stöd som inte skiljer agnarna från vetet. Bokmomsen sänktes för alla böcker, inte bara för smal och exklusiv litteratur. Det var bra. Ännu bättre vore förstås att sänka skatten så att människor själva fick välja var de vill lägga sina pengar.

ATT UPPHÄVA HISTORIEN

Den ständiga tillgängligheten har på ett paradoxalt vis upphävt historien. Ena minuten läser vi antik litteratur – som fortfarande säljer överraskande bra – för att i nästa lyssna på popmusik. Tidigare delades konsten upp i strikta genrer och vände sig till olika delar av en publik som sällan kommunicerade med varandra. I dag existerar de sida vid sida. Kultur har tack och lov blivit ett vardagligt inslag i många människors liv.

Kulturpolitik är egentligen bara en seglivad kvarleva av en djupast sett reaktionär rörelse. Tyvärr kommer den nog att leva kvar i oförminskad skala och i skydd av samma falskt klingande retorik. Att dra ner på eller förändra dess inriktning utmanar inflytelserika intressen. Att den i det långa loppet skulle gagna vanligt folks kulturkonsumtion är en from myt som det blir allt svårare att göra sannolik i en värld där i stort sett allt kan fås på nästan vilken plats som helst 24 timmar om dygnet året runt.

Men kanske är jag för pessimistisk och cynisk. Vi har en regering som åtminstone ibland säger sig tro på liberala idéer. Kulturministern har tillsatt en stor, övergripande kulturutredning. Låt oss hoppas att den inte blir som den nyss levererade public service-utredning som mynnade ut i "business as usual" och ett stort och meningslöst "jaså". Kulturutredningen måste ställa och besvara de grundläggande frågorna. Dessa svar ser i dag helt annorlunda ut än för bara ett eller annat årtionde sedan. Förhoppningsvis upptäcker utredningen världen som den verkligen ser ut i dag. Då kommer den att märka att den hittills förda kulturpolitiken är på väg att bli en anakronism som vill tackla dagens problem med gårdagens utslitna verktyg.

Det är bara att välja. Om valfrihet är något bra har tiderna aldrig varit bättre. De har blivit så bra att vi inte längre behöver någon kulturpolitik. I alla fall inte om man vågar anta att denna politik inte är en lätt förklädd arbetsmarknadspolitik som stöttar det som få vill ha, utan att den finns till för betraktarna.

Kultur och konst hör till det bästa som livet kan erbjuda. Ett liv utan Proust eller Parker eller, ja, listan kan göras nästan hur lång som helst, vore fattigare. Det är konsten som ger våra liv relief och ger referenspunkter som får oss att känna oss mer hemma i tillvaron. Alla människor bör ha tillgång till dessa outtömliga källor av intellektuell, emotionell och moralisk rikedom. Och i dag har fler det än någonsin förr. I morgon kommer ännu fler att ha det.

TIMBRO, KUNGSGATAN 60, BOX 3037, 103 61 STOCKHOLM
TELEFON 08 587 898 00, WWW.TIMBRO.SE